

NEMERKÉNYI ELŐD

Latin nyelvtan a székesegyházi iskolában

Fulbert, Bonipert és egy elveszett Priscianus-kézirat¹

A klasszikus hagyomány középkori Magyarországon való megjelenésének egyik legkorábbi emléke Fulbert chartres-i püspök levele Bonipert pécsi püspökhöz. A szöveg kiadója által 1023-ra keltezett levelében Fulbert arról biztosítja püspöktársát, Bonipertet, hogy elküldi neki Priscianus-kéziratainak egyikét: „Azt jelentette nekünk fiunk, a te híved, Hilduin, irántunk való szereteted jeleinek hűségese közvetítője, hogy szeretnél egyet Priscianusainkból: ezt szívesen küldjük el általa. Bármit kívánj is a miénkből, a legboldogabban fogjuk, ha lehetséges, elküldeni, és még saját személyünket is, ha erre szükséged volna, és óhajtanád, valamint lehetőségeink is megengednék, a legengedelmesebben fogjuk bemutatni.”² Az egyébként közelebbiről meg nem határozott Priscianus-kézirat elveszett.³ Ebből a forrásból kiindulva mégis megkísérelhető annak vizsgálata, hogy milyen körülmények között indult meg a latin nyelv tanítása és tanulása a frissen keresztény hitre tért Magyarországon.

Mindenekelőtt áttekintést kell adnunk a levélváltásban érintett személyekről. Fulbert, korábban Aurillac-i Gerbert (a későbbi II. Szilveszter pápa) tanítványa a reims-i székes-

¹ Jelen dolgozat a *Latin klasszikusok a középkori Magyarországon (11. század)* című kutatási program része. Lásd Nemerkenyi Előd: „Latin Classics in Medieval Hungary: Problems and Perspectives”. In: *Tradita et Inventa: Beiträge zur Rezeption der Antike*. Baumbach, Manuel (ed.). Heidelberg, 2000. 37–58.

² Fulbert levelének számos kiadása közül a legjobb Behrends, Frederick (ed.): *The Letters and Poems of Fulbert of Chartres*. Oxford, 1976. 148–9.: *Significavit autem nobis filius noster tuusque fidelis Hilduinus tuae caritatis erga nos insignia, fideliter asserens unum de nostris Priscianis te uelle, quem et per eundem liberiter mittimus, quicquid etiam de nostro pecieris hilarissime tibi (si possibile fuerit) transmissuri, ipsam quoque presenciam nostram, si tibi opus esset ac uoluntas, nobisque potestas, obsequentissime prestaturi*. A levelet a magyar történetírás nagyjai többször kiadták: Katona István: *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*. Vol. 1. Complectens res gestas S. Stephani, Petri, Samuelis Abae. Pest, 1779. 158–9.; Koller József: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. Vol. 1. Pozsony, 1782. 12–4.; Fejér György (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Vol. 1. Buda, 1829. 287–8.; Gombos Ferencz Albin (ed.): *Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. Vol. 2. Budapest, 1937. 962.; Györffy György (ed.): *Diplomata Hungariae antiquissima: Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia, vol. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1131*. Budapest, 1992. (a továbbiakban: Györffy 1992.) 103–4. Lásd még Migne, Jacques-Paul (ed.): *Patrologiae cursus completus: Series Latina*. Vol. 141. Paris. 1853. 189–90.; Delisle, Léopold (ed.): *Recueil des historiens des Gaules et de la France*. Vol. 10. Paris 1874. 443. A részletet Kőrösi Imre fordításában közöljük, lásd Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, (a továbbiakban: Kristó 1999.) 1999. 102–4.

³ Lásd Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. Vol. 3. Adatok elveszett kötetekről. Budapest, 1994. 15.

egyházi iskolában, korának egyik legnagyobb tudósa volt.⁴ Chartres püspöke volt 1007 és 1029 között. Emlékeit felelevenítve a chartres-i székesegyházi iskola egyik növendéke, Liège-i Adelman Szókratésznek nevezte őt egy Tours-i Berengárnak küldött levelében: „a chartres-i akadémiában tiszteletreméltó Szókratészunk alatt”.⁵ Fulbert szoros kapcsolatot ápolt Odilóval, Cluny apátjával, aki az 1030-as évek végén levelezésben állt István királlyal is olyan ereklyék tárgyában, amelyeket a magyarországi templomok oltáira küldött.⁶ Fulbert Cluny-vel fenntartott kapcsolatainak egyik beszédes nyoma az a bejegyzés, amely Cluny kolostora 12. századi könyvtári katalógusában található: *Epistole domini Fulberti et aliud ipsius de versibus, rhythmis, hymnis prosa et cantu*.⁷ Püspökként Fulbert mindenestre rendelkezhetett egy magánkönyvtárral is, amely független volt a székesegyházi könyvtártól. Legalábbis erre lehet következtetni egyik leveléből: „Van nekünk néhány a római egyház kiváltságai között, amelyeket hanyagságunk miatt nem könnyű megtalálni a könyvszekrényeinkben.”⁸ Chartres könyvtára a 11. században több Priscianus-kézirattal is rendelke-

⁴ Lásd MacKinney, Loren C.: Bishop Fulbert and Education at the School of Chartres. Notre Dame, 1957. Williams, John R.: „The Cathedral School of Rheims in the Eleventh Century”. *Speculum* 29. 4. 1954. 661–77., Gasc, Hélène: „Gerbert et la pédagogie des arts libéraux à la fin du dixième siècle”. *Journal of Medieval History*, 12. 2. 1986. 111–21.

⁵ Liège-i Adelman, „De eucharistiae sacramento ad Berengarium epistola”. In: *Patrologiae cursus completus: Series Latina*. Migne, Jacques-Paul (ed.). Vol. 143. Paris 1882. 1289.: *Collectaneum te meum vocavi propter dulcissimum illud contubernium quod cum te adolescentulo, ipse ego maiusculus, in academia Carnotensi sub nostro illo venerabili Socrate iucundissime duxi; cuius de convictu gloriari nobis dignius licet quam gloriabatur Plato, gratias agens naturae eo quod in diebus Socratis sui hominem se non pecudem peperisset*. Liège-i Adelmanról lásd Erdmann, Carl: *Studien zur Briefliteratur Deutschlands im elften Jahrhundert*. Stuttgart, 1938. 39., Jeauneau, Édouard: „Macrobe, source du platonisme chartrain”. *Studi Medievali*, 1.1 1960. 3. „Les maîtres chartrains”. In: *Monde médiévale et société chartraine*. Armogathe, Jean-Robert (ed.). Paris 1997. 97–8., Silvestre, Hubert: „Notice sur Adelman de Liège, évêque de Brescia (†1061)”. *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 56. 3–4. 1961. 855–71., Huygens, R. B. C.: „Textes latins du XIe au XIIIe siècle”. *Studi Medievali*, 8.1 1967. 459–89., Riché, Pierre: *Les écoles et l'enseignement dans l'Occident chrétien de la fin du Ve siècle au milieu du XIe siècle*. Paris, 1979. 359–60., Jaeger, C. Stephen: „Cathedral Schools and Humanist Learning, 950–1150”. *Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 61.4. 1987. 573–4., 603–4., *The Envy of Angels: Cathedral Schools and Social Ideals in Medieval Europe, 950–1200*. Philadelphia, 1994. 62. Lásd még Ashley, Kathleen – Sheingorn, Pamela: *Writing Faith: Text, Sign & History in the Miracles of Sainte Foy*. Chicago – London, 1999. 49–55.

⁶ Lásd Pais Dezső: „Les rapports franco-hongrois sous les regne des Árpád, 1., Relations politico-dynastiques et ecclésiastiques”. *Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes*, 1.1–2. 1923. 15–26., Galla Ferenc: *A clunyi reform hatása Magyarországon*. Pécs, 1931. 74–6., „La France et la conversion des Hongrois”. *Nouvelle Revue de Hongrie*, 31.8. 1938. 146–54., Hóman Bálint: „La conversion du peuple hongrois et les bénédictines,” *Nouvelle Revue de Hongrie*, 31.8. 1938. 139–45., Csóka J. Lajos: *Cluny szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században?* *Regnum*, 5. 1942–1943. 165., Gábrriel Asztrik: *Les rapports dynastiques franco-hongrois au moyen âge*. Budapest, 1944. 7–12., Székely György: „Ungarns Stellung zwischen Kaiser, Papst und Byzanz zur Zeit der Kluniazenserreform”. In: *Spiritualità cluniacense*. Ermini, Giuseppe (ed.). Todi, 1960. 312–25. Lásd még Ziezulewicz, William: „The School of Chartres and Reform Influences before the Pontificate of Leo IX”. *Catholic Historical Review*, 77.3. 1991. 383–402.

⁷ Manitius, Max: „Geschichtliches aus mittelalterlichen Bibliothekskatalogen”. *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde*, 32.3 1907. 695.

⁸ Behrends, Frederick (ed.): *The Letters and Poems of Fulbert of Chartres*. Oxford, 1976. 160–1.: *Continentur quaedam reuerenda nobis in priuilegiis Romanae ecclesiae, quae propter negligenciam nostram*

zett, a fennmaradt könyvlista azonban nem határozza meg, hogy pontosan melyek voltak ezek.⁹ Latin klasszikusok, mint például Horatius, Ovidius, Statius, Terentius és Vergilius műveit tartalmazó kéziratok szintén megvoltak a székesegyházi könyvtárban¹⁰ és a hét szabad művészet az egyházmegyei papság felsőbb rétegének oktatása céljából a tananyag részét képezte a székesegyházi iskolában.¹¹ A chartres-i Szent Péter-kolostor könyvtára abban az időben szintén őrzött egy Priscianus-kéziratot.¹²

Megfelelő forrásanyag hiányában Bonipert pécsi püspök pályájának tanulmányozása sokkal nehezebb, mint Fulbert chartres-i püspöké.¹³ Az egyik legfontosabb kérdés Boniperttel kapcsolatban az, hogy francia vagy lombard származású volt-e. A Bonipert név felbukkanása egy III. Ottó császár által Rómában kiadott 996-os oklevélben a lombard származásra vonatkozó feltételezést támasztja alá.¹⁴ Az mindenestre valószínű, hogy Bonipert bencés szerzetes volt, akit erős szálak fűztek Cluny-hez, mint számos más magyarországi térítőt is István király környezetében. Ő volt Pécs első püspöke 1009-től 1036-ig. A püspökség István király által 1009-ben kiadott alapítólevele rögzítette, hogy Bonipertet nevezték ki Pécs első püspökévé: *Boniperto ibi episcopo facto*. (A pécsi székesegyházat Szent Péternek szentelték.)¹⁵ Bonipert püspököt említi a zalavári bencés apátság alapítólevele is, amit szintén István király adott ki 1019-ben. Az oklevél feljegyzi, hogy a kolostor új templomának felszentelésénél jelenlevő két tanú közül az egyik Bonipert püspök volt.¹⁶ Kevésbé nyilvánvaló azonban, hogy milyen szerepet játszott a velencei bencés szerzetes és később csanádi püspök Gellért magyarországi fogadása alkalmával. A szent 12. századi legendája szerint Pécs második püspöke, Mór fogadta Gellértet Magyarországon. Másrészt azonban ismert, hogy Gellért 1015-ben érkezett Magyarországra és 1030-ban lett csanádi

non facile inueniuntur in armariis nostris. Lásd még Clerval, A.: Les écoles de Chartres au moyen-âge (Du Ve au XVIe siècle). Paris, 1895. (a továbbiakban: Clerval) 142.

⁹ Manitius, Max: Handschriften antiker Autoren in mittelalterlichen Bibliothekskatalogen. Leipzig, 1935. 311. Lásd még Thompson, James Westfall: The Medieval Library. New York – London, 1967. 236.

¹⁰ Lásd Raby, F. J. E.: A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages. Vol. 1. Oxford, 1957. 309.

¹¹ A hét szabad művészetről a chartres-i székesegyházi iskolában lásd Clerval 108–30. A „Chartrian Humanism: A Romantic Misconception” tárgyalását nyújtja Southern, Richard William: Scholastic Humanism and the Unification of Europe. Vol. 1. Foundations. Oxford, UK – Cambridge, MA, 1995. 58–101.

¹² Merlet, Lucien: „Catalogue des livres de l’abbaye de Saint-Père de Chartres au XIe siècle”. Bibliothèque de l’École des Chartes, 5. 1854. 265., Becker, Gustav: Catalogi bibliothecarum antiqui. Bonn 1885. 144–5., Lesne, Émile: Histoire de la propriété ecclésiastique en France, vol. 4, Les livres: «Scriptoria» et Bibliothèques du commencement du VIIIe à la fin du XIe siècle. Lille, 1938. 195–6.

¹³ A legalaposabb tanulmány még mindig Holub József: „Bonipertus”. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 4. 1959. 97–101.

¹⁴ von Sickel, Theodor (ed.): Monumenta Germaniae historica: Diplomata regum et imperatorum Germaniae. Vol. 2.2. Ottonis III. diplomata. Hannover, 1893. 608–9.: *insuper etiam capellam in honore sancti Marini constructam cum suis pertinentiis atque sortem in querceto que laboratur per Bonipertum quam Boso eidem contulit congregationi...*

¹⁵ Györffy 1992. 54–8.: *erectionem episcopatus, qui vocabitur Quinqueecclesiensis, statuimus in honorem dei, et omnium sanctorum, Boniperto ibi episcopo facto, privilegys terminisque ordinavimus, et confirmavimus*. Lásd még Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977. (a továbbiakban: Györffy 1977.) 190.

¹⁶ Györffy 1992. 86–92.: *a duobus episcopis, scilicet Modesto et Boniperto...* Lásd még Erdélyi László: A zalavári apátság legrégebbi oklevelei. In: A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. Szerkesztette: Erdélyi László. Vol. 7. Budapest, 1902. 488–500.

püspök. A két időpont között eltelt tizenhat év egyikében sem lehetett Pécs püspöke Mór, mivel őt csak 1036-ban nevezték ki erre a tisztre. Ha pedig így van, akkor a 12. századi Gellért-legenda szerzője nem jól emlékezett, és Bonipert püspök lehetett az, aki Gellértet fogadta Magyarországon és bemutatatta István királynak.¹⁷ Még bizonytalanabb Bonipert állítólagos kancellárságának kérdése. Fulbert levelének kiadói közül néhányan úgy vélték, hogy a megszólításban az *archiepiscopo* cím szerepel, ami azt jelentené, hogy Bonipert érseki minőségében István király kancellárja lett volna. Ezt a feltételezést két érv támaszthatja alá. Az első Fulbert üdvözlete István királynak a levél záró soraiban: „Végül kívánjuk, hogy mindig jó egészségben légy, s kérünk, hogy a Legfőbb Király ama újonnan örökbe fogadott és dicsőséges sarját, azaz István királyt üdvözöld a nevünkben, tudósítván Őkegyelmességét a mi magunk és a püspökségünkhöz tartozó minden közösség, mármint a kanonokok és szerzetesek hű imádságairól.”¹⁸ A második érv szerint Bonipert érseki rangja megmagyarázná, miért kért egy Priscianus-kéziratot: mint érsek és kancellár felügyelte volna a királyi oklevelek fogalmazását és ez a feladat megfelelő latin nyelvtudást igényelt. Ezt az érvelést követve néhány történész úgy vélte, hogy Bonipert nemcsak érsek lehetett, hanem *capellanus* vagy *sacellanus* is, azaz István király udvari papja. Azt is felvetették, hogy István király első törvénykönyvének összeállítója Bonipert és Hilduin, a Fulbert levelében említett hírnök lehetett. Érveik azonban két ponton esnek el. Egyrészt az egykorú német minta, azaz II. Henrik császár udvarának összetétele a 11. század elején nem illeszkedik az elméletükbe. Másrészt egyszerűen nem veszik figyelembe, hogy az esztergomi érsek abban az időben Asztrik-Anasztáz volt.¹⁹ A bencés szerzetesek által 997 és 1203 között írott úgynevezett Pozsonyi Évkönyvek szintén értékes adatot tartalmaznak Bonipert püspökről. Az 1036-os évnél a következő bejegyzés olvasható: *Maurus episcopus est factus*. Az 1042-es bejegyzés így szól: *Bompertus episcopus obiit*.²⁰ E két bejegyzés összevetéséből arra következtethetünk, hogy Bonipert püspök hat évvel halála előtt lemondott hivataláról. Beteg lehetett vagy esetleg kolostorba vonult. Ha a francia származására vonatkozó feltételezést fogadjuk el, elképzelhető, hogy II. Henrik császár testvérének és István király özvegyének, Gizella királynőnek német támogatói és bajor kísérete, valamint a következő király Orseolo Péter politikai okokból háttérbe szorították, és ezért vissza kellett térnie Franciaországba. Bár-

¹⁷ Lásd Karácsonyi János: Szent Gellért csanádi püspök és vértanú élete. Budapest, 1925. 49–50., 55–6., 165., Erdélyi László: Szent Mór és kora. In: Szent Mór emlékkönyv. Szerkesztette: Vargha Damján. Pécs, 1936. 253–78., Kúhár Flóris: *Maure de Pannonhalma, le bienheureux évêque de Pécs*. Nouvelle Revue de Hongrie, 6.1. 1937. 58–62., Gállos Ferenc: Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez. Pécs, 1975. 9.

¹⁸ Behrends, Frederick (ed.): *The Letters and Poems of Fulbert of Chartres*. Oxford, 1976. 148–9.: *Ad ultimum saluere te semper obtamus, precantes ut illam nouam ac gloriosam adoptionis prolem summi regis, regem uidelicet Stephanum, ex nostri parte salutes, intimans excellencie suae ex nostra parte et uniuersarum congregacionum quae sunt in episcopatu nostro, canonicorum scilicet ac monachorum, oracionum fidelia*. Kőrözs Imre fordításában – lásd Kristó 1999. 104.

¹⁹ Lásd Pinius, Joannes – Stiltingus, Joannes – Limpenus, Joannes – Veldius, Joannes (ed.) *Acta sanctorum Septembris*. Vol. I. Antwerpen, 1746. 522–3., Ortvy Tivadar: A pécsi egyházmegye alapítása és első határai: Történet-topográfiai tanulmány. Budapest, 1890. 22–3., Mezey László: A pécsi egyetemalapítás előzményei. (A deákság és hiteleshely kezdetéhez.) In: Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből. Szerkesztette: Csizmadia Andor. Pécs, 1967. (a továbbiakban: Mezey) 56., Györfly György: „Die Anfänge der ungarischen Kanzlei im 11. Jahrhundert.” *Archiv für Diplomatik*, 30. 1984. 88–96. A német mintáról lásd Fleckenstein, Josef: *Die Hofkapelle der deutschen Könige*. Vol. 2. Die Hofkapelle im Rahmen der ottonisch-salischen Reichskirche. Stuttgart, 1966. 216–8.

²⁰ „Annales Posenienses.” In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerkesztette: Madzsar Imre – Szentpétery Imre. Vol. I. Budapest, 1937. 125.

hogyan történt is, utóda a pécsi püspökségben 1036-tól 1070-ig Mór lett, aki korábban bencés szerzetes volt a pannonhalmi apátságban. Az a tény továbbá, hogy a Pozsonyi Évkönyveket bencés szerzetesek állították össze, szintén alátámasztja a Bonipert bencés múltjára vonatkozó feltevést.²¹

Túllépve ezeken a kérdéseken, amelyek már évszázadok óta foglalkoztatják a kutatást, további új kérdéseket kell feltennünk annak érdekében, hogy közelebb jussunk a Fulbert levele által felvetett probléma megoldásához. Személyesen ismerte-e Bonipert Fulbertet? Figyelembe véve a középkori levélírás stilisztikai jellegzetességeit, Fulbert levelének személyes hangvétele ebben a tekintetben semmit nem bizonyít. Ismerte-e Bonipert a chartres-i székesegyházi könyvtárat vagy Fulbert magánkönyvtárát? Mivel határozott kéréssel fordult püspöktársához, talán igen. Másrészt viszont ez a válasz könnyen cáfolható, mert egy 11. századi püspöknek nem kellett személyes tapasztalattal rendelkeznie ahhoz, hogy kitalálja: egy jól felszerelt székesegyházi könyvtárban Priscianus latin nyelvtana legalább egy példányban megtalálható. Egy sor másik kérdés Hilduin személyére vonatkozik, aki a hírnök szerepét töltötte be Chartres és Pécs között. Vajon ő Fulbert papja és a chartres-i székesegyház kanonokja vagy pedig Bonipert papja és a pécsi székesegyház kanonokja volt? Fulbert egy másik levelének egyik bizalmas kifejezése arra utal, hogy Hilduin valamikor Chartres székesegyházi közösségéhez vagy Fulbert köréhez tartozott: *Hilduinum, animae dimidium meae*. (Eredetileg Horatius nevezte így Vergiliust a *Carmina* 1.3.8-ban.)²² Ez azonban önmagában még nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Hilduin előbb Chartresban, később Pécsen volt kanonok. Ebben az esetben az következik, hogy a Fulbert – Hilduin – Bonipert háromszög is a Pécs első püspökének francia származásáról szóló feltételezést támasztja alá.

A kutatás másik fontos része annak meghatározása, hogy Bonipertnek melyik Priscianus-műre volt szüksége. A kérdés azért is összetett, mert a kézirat Priscianus több művét is tartalmazhatta. Jóllehet a pécsi püspök által igényelt Priscianus-kézirat elveszett, valószínűsíthető, hogy Priscianus *Institutiones grammaticae*ját vagy legalábbis annak egy részét tartalmazta – az úgynevezett *Priscianus maior* (*De octo partibus*), ami a mű első tizenhat könyvéből áll, vagy a *Priscianus minor* (*De constructione*), ami a mű tizenhetedik és tizennyolcadik könyvét tartalmazza. Ezt a nyelvtant ugyanis általában külön részekben másolták és terjesztették a középkorban. Priscianus, a 6. század elején élő konstantinápolyi grammatikus *Institutiones grammaticae*ja görög tekintélyekre építő latin nyelvtan volt, ami eredetileg abból a célból készült, hogy a bizánci görögök tanulják belőle a latint mint idegen nyelvet.²³ Más elméletek szerint az igényelt Priscianus-mű lehetett a *Praeexercitamina* is, ami retorikai gyakorlatok rövid áttekintését nyújtja és voltaképpen Hermogenész, a 2. századi tarsusi iskolamester *Progymnasmata* című görög művének latinra fordított és átdolgozott

²¹ Lásd Pray György: *Dissertationes historico-criticae de sanctis Salomone rege et Emerico duce Hungariae*. Pozsony, 1774. 91., *Specimen hierarchiae Hungaricae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae*. Vol. 1., *De archiepiscopatu Strigoniensi et ejus suffraganeis*. Pozsony – Kassa, 1776. 242., Wattenbach, Wilhelm: „Bemerkungen zu einigen österreichischen Geschichtsquellen.” *Archiv für Österreichische Geschichte*, 42.2. 1870. 502., Holub József: Szentpétery Imre (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Századok, 72.3 1938. 362., Madzsar Imre: *Bompertus*. Századok, 73.1. 1939. 131–2. Lásd még Bak János: „Roles and Functions of Queens in Árpadian and Angevin Hungary (1000–1386 A.D.).” In: *Medieval Queenship*. John Carmi Parsons (ed.). Phoenix Mill, UK, 1994. 14–6.

²² Lásd Clerval 63.

²³ Priscianus: „*Institutionum grammaticarum libri XVIII*.” In: *Grammatici Latini*. Hertz, Martin (ed.). Vol. 2–3. Leipzig, 1855–1859. (a továbbiakban: *Grammatici Latini* 1855.)

változata.²⁴ A pécsi egyházmegye közelsége a bizánci területekhez arra a feltevésre vezetett, hogy Bonipert püspök olyan főpap volt, aki készen állt arra, hogy térítő tevékenységet folytasson görög területen is. Ez a feltevés azonban valószínűtlen, mivel egy frissen létrehozott székesegyházi közösségben nem várható el kielégítő szintű görög nyelvtudás erre a célra. Továbbá a pogány magyarok térítése az egyházmegyéjében éppen elegendő kihívást jelenthetett Bonipert számára.²⁵ Számításba jöhetnek még a következő Priscianus-művek is: a különlegesen gazdag Karoling-kori kézirati hagyománnyal rendelkező *Partitiones duodecim versuum Aeneidos principalium*,²⁶ az *Institutio de nomine et pronomine et verbo*,²⁷ a *De figuris numerorum*²⁸ és a *De metris fabularum Terentii*.²⁹ Azonban összehasonlítva az *Institutiones grammaticae* népszerűségével, nem valószínű, hogy Bonipert püspök e rövidebb értekezések egyikére gondolt, amikor könyvkérésével Fulbert chartres-i püspökhöz fordult. Voltaképpen még az is kérdéses, hogy egyáltalán eljutott-e Boniperthez a kézirat, mivel Fulbert levelétől eltekintve más forrás nem áll rendelkezésre a Priscianus-kötettel kapcsolatban.

Priscianus nyelvtanának kiadója így írt 1855-ben: „márpedig biztosan mondhatom, hogy Európa összes könyvtárában az *Institutiones grammaticae* mintegy ezer kódexét őrzik”.³⁰ Ez a mondat irodalomtörténészek egész nemzedékeit vezette félre.³¹ Filológusok azonban már kimutatták, hogy ez a becslés a nyelvtan kézirati hagyománya tekintetében jóindulatú, de erős túlzás. A 14. század végéig másolt összes ismert kéziratot számba vevő legmegbízhatóbb eredmények háromszáz és nyolcszáz Priscianus-kézirat között mozog-

²⁴ Priscianus: „Praeexercitamina.” In: Grammatici Latini. Keil, Heinrich (ed.). Vol. 3. Leipzig, 1860. 430–40. Lásd még Weische, Alfons: „Zur Bedeutung der römischen Rhetorik.” In: Latein und Europa: Traditionen und Renaissancen. Stuttgart, 1978. 155–6., Ward, John O.: „Rhetoric and the Art of Dictamen.” In: Études sur le vocabulaire intellectuel de moyen âge. Vol. 3. Méthodes et instruments du travail intellectuel au moyen âge. Weijers, Olga (ed.). Turnhout, 1990. 30., Copeland, Rita: Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages: Academic Traditions and Vernacular Texts. Cambridge, 1991. 58.

²⁵ Lásd Mezey 55. Lásd még Györffy György: „Die Nordwestgrenze des byzantinischen Reiches im XI. Jahrhundert und die Ausbildung des *«ducatus Sclavoniae»*.” In: Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay. Brière, Pierre (ed.) Braga, 1971. 295–313.

²⁶ Priscianus: „Partitiones duodecim versuum Aeneidos principalium.” In: Grammatici Latini. Keil, Heinrich (ed.). Vol. 3. Leipzig, 1860. 457–515. Lásd még Glück, Manfred: Priscians Partitiones und ihre Stellung in der spätantiken Schule. Hildesheim, 1967. 62–8., Jeudy, Colette: „La tradition manuscrite des *Partitiones* de Priscien et la version longue du commentaire de Rémi d'Auxerre.” *Revue d'Histoire des Textes*, 1. 1971. 123–43., Contreni, John J.: *The Cathedral School of Laon from 850 to 930: Its Manuscripts and Masters*. München, 1978. 60., 68., 182.

²⁷ Priscianus: „Institutio de nomine et pronomine et verbo.” In: Grammatici Latini. Keil, Heinrich (ed.). Vol. 3. Leipzig, 1860. 441–56. Lásd még Jeudy, Colette: „L'*Institutio de nomine, pronomine et verbo* de Priscien: Manuscrits et commentaires médiévaux.” *Revue d'Histoire des Textes*, 2. 1972. 73–144.

²⁸ Priscianus: „De figuris numerorum.” In: Grammatici Latini. Keil, Heinrich (ed.). Vol. 3. Leipzig, 1860. (a továbbiakban: Grammatici Latini 1960.) 406–17.

²⁹ Priscianus: „De metris fabularum Terentii.” Grammatici Latini 1860., 418–29.

³⁰ Grammatici Latini 1855. vol. 2. xiii: *pro certo equidem affirmarim, in uniuersis Europae librariis institutionum grammaticarum ad mille codices seruari*.

³¹ Lásd Langosch, Karl: *Lateinisches Mittelalter: Einleitung in Sprache und Literatur*. Darmstadt, 1963. 51., Dihle, Albrecht: *Die griechische und lateinische Literatur der Kaiserzeit: Von Augustus bis Justinian*. München, 1989. 451. Lásd még Mezey 55.

nak.³² Elméletileg a körülbelül száz fennmaradt kézirat közül, amelyeket a 11. század elejéig bezárólag másoltak, az egyik akár Fulbert Priscianusa is lehetett. Ezt a feltételezést támasztja alá két chartres-i eredetű Priscianus-kódex is: egy 9. század eleji kézirat (ma Bernben) és St. Emmeram-i Hartvik kora 11. századi Priscianus-kódexe (ma Münchenben).³³ A müncheni kézirat egy vegyes tartalmú kódex, amely Priscianus *De constructione*-jének glosszákkal ellátott szövegét is tartalmazza. Első folióján a következő felirat olvasható: *Dominus Fulbertus episcopus*. A kódex donátora valószínűleg Hartvik volt, a bajorországi Regensburg St. Emmeram-kolostorának bencés szerzetese, aki egy ideig a chartres-i székesegyházi iskolában tanult Fulbert püspök irányítása alatt. Amikor visszatért Regensburgba, vélhetőleg magával vitte kolostorába egykori mesterének néhány kódexét is mint tananyagot. Mivel a bajor kapcsolatok állandó kulturális befolyást jelentettek Magyarországon a 11. században, a müncheni kézirat – csakúgy mint a berni kódex – további vizsgálódás tárgyát képezheti Bonipert püspök könyvkérésének szempontjából.³⁴

A grammatika a hét szabad művészet rendszerében a *trivium* fontos részeként alapvető szerepet játszott a középkori oktatásban. A latin nyelvtan tanításának alapját lényegében két szerző képezte a középkorban: Donatus és Priscianus. Kora középkori jelentőségüket jól mutatja a Karoling-kori tudós, Alkuin, aki költeményében megörökítette jelenlétüket York gazdag székesegyházi könyvtárában.³⁵ Donatus és Priscianus egyaránt a latin klasszikusok mintája alapján állították össze nyelvtanaikat; ezáltal a klasszikus hagyomány fontos közvetítőivé váltak a középkorban.³⁶ Donatuséhoz hasonlóan Priscianus népszerűségét is mutatják a Karoling-korban készült kivonatok, glosszák és kommentárok. Korábban Cassiodorus *De orthographiája*, ami ókori grammatikusok műveinek kompilációja volt, szintén sokban támaszkodott Priscianus nyelvtanára: „Ezeket Priscianus grammatikus első

³² Lásd Buttenwieser, Hilda: „Popular Authors of the Middle Ages: The Testimony of the Manuscripts.” *Speculum*, 17.1. 1942. 53., Gibson, Margaret: „Priscian, «Institutiones Grammaticae»: A Handlist of Manuscripts.” *Scriptorium*, 26.1. 1972. 105–24., Holtz, Louis: „La typologie des manuscrits grammaticaux latins.” *Revue d’Histoire des Textes*, 7. 1977. 247–69., Bursill-Hall, Geoffrey L.: *A Census of Medieval Latin Grammatical Manuscripts*. Stuttgart – Bad Cannstatt, 1981. passim.

³³ Bern, Bürgerbibliothek, AA. 90. fasc. 22, München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 14272.

³⁴ Lásd Halm, Karl – Keinz, Friedrich – Meyer, Wilhelm – Thomas, Georg: *Catalogus codicum Latinorum Monacensis*. Vol. 2.2, Codices num. 11001–15028 complectens. München, 1876. 152–3., Bischoff, Bernhard: „Literarisches und künstlerisches Leben in St. Emmeram (Regensburg) während des frühen und hohen Mittelalters.” In: *Mittelalterliche Studien: Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte*. Vol. 2. Stuttgart, 1967. 80–1., Glauche, Günter: *Schullektüre im Mittelalter: Entstehung und Wandlungen des Lektürekannons bis 1200 nach den Quellen dargestellt*. München, 1970. 68–9., 89., Passalacqua, Marina: *I codici di Prisciano*. Roma, 1978. 19–20., 176–8., Saenger, Paul: *Space between Words: The Origins of Silent Reading*. Stanford, 1997. 168.

³⁵ Alkuin: „Poema de pontificibus et sanctis ecclesiae Eboracensis.” In: *Patrologiae cursus completus: Series Latina*. Migne, Jacques-Paul (ed.). Vol. 101. Paris, 1851. (a továbbiakban: Migne) 843–4.: *Illic invenies veterum vestigia Patrum, / Quidquid habet pro se Latio Romanus in orbe / Graecia vel quidquid transmisit clara Latiniis /.../ Historici veteres Pompeius, Plinius, ipse / Acer Aristoteles, rhetor quoque Tullius ingens. /.../ Quod Maro Virgilius, Stadius, Lucanus et Auctor: / Artis grammaticae vel quid scripsere magistri; / Quid Probus atque Focas, Donatus, Priscianusve, / Servius, Euticius, Pompeius, Comminianus*. Lásd még Alkuin: „Grammatica.” Migne 873.

³⁶ Lásd Froehde, Oskar: „Die griechischen und römischen Quellen der *Institutiones* des Priscianus.” *Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik*, 65. 1895. 279–88.

könyvből gyűjtöttük össze, aki a mi időnkben Konstantinápolyban volt tanár.³⁷ A Priscianus *Institutiones grammaticae*ájából való kivonatok Alkuin-féle gyűjteménye nem lett bevett tankönyv a középkorban; csupán néhány kézírata maradt fenn.³⁸ Az úgynevezett *Excerptio de arte grammatica Prisciani* azonban sokkal népszerűbb volt. Kéziratai és Fulda kolostorának régi könyvtári katalógusai ezt a művet Hrabanus Maurusnak tulajdonították – valószínűleg tévesen.³⁹ A kivonatok mellett a Karoling-korban a Priscianus-hagyomány másik jelentős ágát a kommentárok jelentették. Ezek a kifinomult értekezések az általános közönség helyett művelt tudósok szűkebb körét célozták meg. Ír szerzetesek rendkívüli szerepet játszottak abban, hogy Priscianus műveihez kommentárok készüljenek. Az egyik ilyen Sedulius Scottus *In Priscianuma* volt a 9. század közepén.⁴⁰ Auxerre-i Remigius *Expositio super Priscianuma* és később a Priscianushoz írott korai skolasztikus *Glosule*, amelyek 11–12. században másolt kéziratokban maradtak fenn, szintén ehhez a hagyományhoz tartoznak.⁴¹

Bonipert pécsi püspök célja egyszerűen az volt, hogy papokat és kanonokokat toborozzon és képezzen ki az új székesegyház körül, míg a chartres-i székesegyházi iskola Fulbert püspök korában már nagy hangsúlyt fektetett a *trivium* művészeinek, különösen a grammatikának tudományos szintű tanulmányozására. (Szimbolikus jelentőségű, hogy később, a 12. század közepén a chartres-i székesegyház nyugati homlokzatának jobb oldali portálján a hét szabad művészet allegorikus szobrai faragták ki – a grammatikát Donatus vagy Priscianus alakja képviseli.)⁴² A pécsi püspökség 1009-ben történt megalapítása után Bonipert püspök viszonylag hamar megalapíthatta a székesegyházi iskolát. A székesegyház *scriptoriuma* ebben a korai szakaszban feltehetőleg a liturgikus könyvek másolásával volt el-

³⁷ Cassiodorus: „De orthographia.” In: *Grammatici Latini*. Keil, Heinrich (ed.). Vol. 7. Leipzig, 1880. 207–9.: *Ex Prisciano grammatico, qui nostro tempore Constantinopoli doctor fuit, de libro primo ipsius ista collecta sunt.*

³⁸ Lásd O'Donnell, J. Reginald: „Alcuin's *Priscian*.” In: *Latin Script and Letters A.D. 400–900: Festschrift Presented to Ludwig Bieler on the Occasion of His 70th Birthday*. O'Meara, John J. – Naumann, Bernd (ed.). Leiden, 1976. 222–35., Bischoff, Bernhard: „Libraries and Schools in the Carolingian Revival of Learning.” In: *Manuscripts and Libraries in the Age of Charlemagne*. Cambridge, 1994. 100., Law, Vivien: „The Study of Grammar.” In: *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*. McKitterick, Rosamond (ed.). Cambridge, 1994. 95–6.

³⁹ Hrabanus Maurus: „*Excerptio de arte grammatica Prisciani*.” In: *Patrologiae cursus completus: Series Latina*. Migne, Jacques-Paul (ed.). Vol. 111. Paris, 1852. 613–78. Lásd még Rissel, Maria: *Rezeption antiker und patristischer Wissenschaft bei Hrabanus Maurus: Studien zur karolingischen Geistesgeschichte*. Bern, 1976. 76–172., Brunhölzl, Franz: *Histoire de la littérature latine du moyen âge*, vol. 1.2, *De Cassiodore à la fin de la renaissance carolingienne: L'époque carolingienne*. Turnhout, 1991. 89.

⁴⁰ Sedulius Scottus: „*In Priscianum*.” In: *Corpus Christianorum: Continuatio mediaevalis*. Löfstedt, Bengt (ed.). Vol. 40C. Turnhout, 1977. 55–84.

⁴¹ Lásd Manitius, Max: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, vol. 1, *Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*. München, 1911. 504–19., Hunt, Richard William: „*Studies on Priscian in the Eleventh and Twelfth Centuries*. 1. *Petrus Helias and His Predecessors*.” *Mediaeval and Renaissance Studies*, 1. 1941–1943. 194–231., De Marco, Maria: „*Remigii inedita*.” *Aevum*, 26.6. 1952. 495–517., Huygens, R. B. C. „*Remigiana*,” *Aevum*, 28.4. 1954. 330–44., Gibson, Margaret: „*The Early Scholastic «Glosule» to Priscian, «Institutiones Grammaticae»: The Text and Its Influence*.” *Studi Medievali*, 20.1. 1979. 235–54., „*Milestones in the Study of Priscian, circa 800 – circa 1200*.” *Viator*, 23. 1992. 17–33.

⁴² Lásd Baldwin, Charles Sears: *Medieval Rhetoric and Poetic (to 1400) Interpreted from Representative Works*. Gloucester, MA, 1959. 151–3.

foglalva.⁴³ A székeskáptalan hiteleshelyi oklevél-kibocsátó tevékenységének kezdete csak 1214-re tehető. Ezt megelőzően a székesegyház mint intézmény egyik első és legfontosabb feladata a papok és kanonokok toborzása és oktatása volt – beleértve a *trivium* tárgyait is. Ehhez a vállalkozáshoz könyvtára volt szükség és a megfelelő tankönyvek hiánya arra készítette Bonipertet, hogy a tananyagot külföldről szerezzze be.⁴⁴ A kölcsön vagy ajándékba kapott külföldi *exemplaria* segítségével indulhatott meg a kódexmásoló tevékenység Pécsen, mivel a magyarországi kolostorok és székesegyházak közötti jelentős könyvforgalommal ebben a korai szakaszban még nem számolhatunk.⁴⁵ Azonban történt már kísérlet annak bizonyítására, hogy Bonipert azért kért egy Priscianus-kéziratot, hogy Fulbert példányával összehasonlíthassa azokat a köteteket, amelyek már azelőtt a pécsi székesegyházi könyvtárban voltak. E feltevés szerint Bonipert egyszerűen más kéziratokkal összehasonlítva akarta ellenőrizni saját kéziratai színvonalát.⁴⁶ A vonatkozó magyar kutatásban mindenesetre még nem született megegyezés abban a tekintetben, hogy a Priscianus-kézirat kölcsönkötet volt-e – egyfajta középkori könyvtárközi kölcsönzés tárgya – vagy pedig könyvadomány. Egyes vélemények szerint Bonipert számottevő pénzüsszeggel támogatta Fulbertet, amíg az a chartres-i székesegyház helyreállításán munkálkodott, amely egy tűzvész során szenvedett károkat 1020-ban. Ebből a szempontból Priscianus nyelvtanának egy példánya igazán nem számíthatott komoly ellenszolgáltatásnak Fulbert részéről, függetlenül attól, hogy milyen drága lehetett egy kódex abban az időben.⁴⁷ Ráadásul, mivel a pécsi székesegyház *scriptoriuma* ebben a korai szakaszban valószínűleg elsősorban liturgikus kódexek másolásával volt elfoglalva és az írnokoknak nemigen lehetett elég idejük olyan fényűzésre, mint egy Priscianus-kézirat lemásolása, az látszik valószínűnek, hogy ez a latin nyelvtan Fulbert adománya lehetett Bonipert számára.

Igen nehéz egy székesegyház kulturális színvonalát minősíteni egyetlen levél segítségével, amely említést tesz egy könyvről. Természetesen a Priscianus-kötet, ha egyáltalán megérkezett rendeltetési helyére, nem az egyetlen könyv volt Pécsen Bonipert idejében. Mivel

⁴³ Lásd Mezey László: A kéziratosság századai. In: A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Szerkesztette: Kovács Máté. Budapest, 1963. 46.

⁴⁴ Lásd Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910. 132–3., 253., Pásztor Edith: „Sulle origini della vita comune del clero in Ungheria.” In: La vita comune del clero nei secoli XI e XII. Violante, Cinzio – Fonseca, Cosimo D. (ed.). Vol. 2. Milano, 1962. 71–9., Koszta László: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). Pécs, 1998. „Die Domkapitel und ihre Domherren bis Anfang des 12. Jahrhunderts in Ungarn.” In: ... The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways...: Festschrift in Honor of János M. Bak. Szerkesztette: Nagy Balázs – Sebők Marcell. Budapest, 1999. 478–91. Általában lásd Maitre, Léon: Les écoles épiscopales et monastiques de l’Occident depuis Charlemagne jusqu’à Philippe-Auguste (768–1180). Paris, 1866. 96–139., Bischoff, Bernhard: „Die Bibliothek im Dienste der Schule.” *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo*, 19.1. 1972. 385–415., Irvine, Martin: *The Making of Textual Culture: ‘Grammar’ and Literary Theory 350–1100*. Cambridge, 1994. 334–44., Ehlers, Joachim: „Dom- und Klosterschulen in Deutschland und Frankreich im 10. und 11. Jahrhundert.” In: *Schule und Schüler im Mittelalter: Beiträge zur europäischen Bildungsgeschichte des 9. bis 15. Jahrhunderts*. Kintzinger, Martin – Lorenz, Sönke – Walter, Michael (ed.). Köln–Weimar–Wien, 1996. 29–52.

⁴⁵ Lásd Csapodi Csaba: A középkori magyarországi könyvtárak története. In: *Kódexek a középkori Magyarországon: Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*. Szerkesztette: Vízkelety András. Budapest, 1985. 19., *A középkori könyvkultúra kibontakozása Magyarországon (1000–1400)*. In: *Magyar könyvtártörténet*. Szerkesztette: Vértesy Miklós. Budapest, 1987. 12.

⁴⁶ Lásd Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest, 1981. 32.

⁴⁷ Lásd Mezey 54.

azonban semmi mást nem lehet forrásokkal igazolni, egykorú párhuzamokat kell megvizsgálunk annak érdekében, hogy a pécsi székesegyházat szélesebb összefüggésbe helyezve értelmezhesük Bonipert kérését. Arnoldnak, a regensburgi St. Emmeram-kolostor egy másik bencés szerzetesének leírása némi fényt vet a 11. századi esztergomi székesegyházi iskolára. 1030 körül Arnold lehajózott a Dunán Magyarországra és egy ideig Esztergomban tartózkodott mint Asztrik-Anasztáz érsek vendége. Tartózkodása során egy *officiumot* készített Szent Emmerám tiszteletére, amit az érsek meg is taníttatott saját klerikusaival.⁴⁸ A legkorábbi részletes elbeszélő forrás egy székesegyházi iskola kialakításáról a középkori Magyarországon a 14. századi Gellért-legenda, amely leírja a csanádi székesegyházi iskola megalapítását. Ez a forrás azonban nem a 11. század elejének viszonyait tükrözi.⁴⁹ Másrészt viszont a közel egykorú nyugat-európai székesegyházak fennmaradt könyvtári katalógusai mutatják, hogy Priscianus nyelvtana alapvető szerepet játszott a székesegyházakban zajló latin nyelvoktatás során. Külföldi párhuzamok alapján megállapítható, hogy Priscianus egy-egy példányának megléte számos közép- és nyugat-európai székesegyházi könyvtárra jellemző, bár korántsem magától értetődő. A krakkói székesegyház 1110-ben összeállított könyvtári katalógusa például olyan latin klasszikusokat sorol fel mint Ovidius, Persius, Sallustius, Statius, Terentius, sőt egy bizonyos *Regule grammatice* című művet is, de Priscianus nyelvtanát nem.⁵⁰ A freisingi székeskáptalan 10. század végéről származó könyvjegyzéke a következő vonatkozó bejegyzéseket tartalmazza: *Priscianus... Priscianus minor. Donatus maior et minor...*⁵¹ A bambergi székeskáptalan 1100 táján készült katalógusában található *Prisciani duo...*⁵² Tovább haladva nyugat felé nincs nyoma például annak, hogy Salisbury székesegyházi könyvtára rendelkezett volna bármilyen Priscianus-művel a 11. században.⁵³ A worcesteri székesegyházi könyvtárban azonban feltehetőleg megvolt a *Priscianus maior* egy példánya a 11. század végén.⁵⁴ Végül egy hispániai forrás szerint a barcelonai székesegyház egy *Grammatica Priscianit* tartalmazó százéves kódexet vásárolt meg egy házért és birtokért egy zsidótól 1044-ben.⁵⁵ Priscianus későbbi jelenléte a középkori Ma-

⁴⁸ Lásd Veszprémy László: Anastasius esztergomi érsek műveltségéről. Magyar Könyvszemle, 101.2. 1985. 137–41. Lásd még Geary, Patrick J.: *Phantoms of Remembrance: Memory and Oblivion at the End of the First Millennium*. Princeton, NJ, 1994. 158–76.

⁴⁹ *Legenda sancti Gerhardi episcopi*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerkesztette: Madzsar Imre – Szentpétery Imre. Vol. 2. Budapest, 1938. 480–506.

⁵⁰ Bielowski, August (ed.): *Monumenta Poloniae historica*. Vol. 1. Warszawa, 1960. 377. Lásd még Vetulani, Adam: „La Bibliothèque de l'Église Cathédrale de Cracovie d'après le catalogue de 1110.” In: *Mélanges Joseph de Ghellinck, S. J.* Vol. 2. *Moyen age – Époques moderne et contemporaine*. Gembloux, 1951. 489–507.

⁵¹ Glauche, Günter – Knauss, Hermann (ed.): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*. Vol. 4.2. Bistum Freising – Bistum Würzburg. München, 1979. 626. Lásd még Daniel, Natalia: *Handschriften des zehnten Jahrhunderts aus der Freisinger Dombibliothek: Studien über Schriftcharakter und Herkunft der nachkarolingischen und ottonischen Handschriften einer bayerischen Bibliothek*. München, 1973. 49–50.

⁵² Ruf, Paul (ed.): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*. Vol. 3.3. Bistum Bamberg. München, 1939. 340.

⁵³ Lásd Ker, Neil Ripley: „The Beginnings of Salisbury Cathedral Library.” In: *Medieval Learning and Literature: Essays Presented to Richard William Hunt*. Alexander, J. J. G. – Gibson, M. T. (ed.). Oxford, 1976. 23–49.

⁵⁴ Bannister, H. M.: „Bishop Roger of Worcester and the Church of Keynsham, with a List of Vestments and Books Possibly Belonging to Worcester.” *English Historical Review*, 32.3. 1917. 389.

⁵⁵ Hänel, Gustav: „Zweiter Bericht des Dr. G. Heine in Berlin über seine litterarische Reise in Spanien.” *Serapeum*, 8.6. 1847. 86.

gyarországon szintén kérdéseket vet fel. Hartvik püspök Szent István király legendáját írva 1112 és 1116 között előszavában Priscianust is megemlíti: „a nyelvtudós szerző, Priscianus, akit hajdanában velejéig ismertem...”⁵⁶ Nem számít azonban, hogy Hartvik püspök milyen jól ismerte egykor Priscianust, mert széleskörű latin nyelvtani ismereteire valószínűleg még bencés szerzetes korában tett szert a 11. század végén Németországban. Nem volt már fiatal, amikor Magyarországra érkezett és 1088-ban győri püspök lett. Következésképpen Priscianusra való hivatkozása nem magyarországi iskolázottság eredménye.⁵⁷

A klasszika-filológia mindig is méltatta Priscianust viszonylag pontos idézetei miatt. Klasszikus latin idézeteinek száma tízezer körül van, ezáltal a klasszikus hagyományhoz való közvetett hozzájárulása igen jelentős. Az ókori római irodalom csaknem minden ismert szerzőjére hivatkozik. Idézetei révén hozzájárulva tehát a latin klasszikusok közvetett továbbéléséhez, Priscianus latin nyelvtana a klasszikus antikvitás egyik alapvető közvetítője volt a középkorban.⁵⁸ Ennek ismerete segít abban, hogy értelmezzük a latin írásbeliség helyzetét a 11. század eleji Magyarországon és megvizsgáljuk azt, hogy ez az írásbeliség mennyiben épített a latin klasszikusokra, illetve azok közvetlen és közvetett olvasására. István király második törvénykönyvének első fejezete továbbá elrendelte: „Ruhákról pedig és terítőkről a király gondoskodjék, papról és könyvekről a püspökök.”⁵⁹ Ez a királyi rendelet mindenekelőtt a liturgikus könyvekre vonatkozott, de szintén a püspök felelőssége volt a székesegyházi közösség megfelelő tankönyvekkel való ellátása. A kolostori oktatáshoz

⁵⁶ Hartvik: „Legenda sancti Stephani regis”. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerkesztette: Bartoniek Emma – Szentpétery Imre. Vol. 2. Budapest, 1938. 401.: *Domino suo Colomanno regi precellentissimo Cartuicus episcopus officium spirituale per misericordiam dei consecutus, post istius vite terminum felix illud euge sempiternum. Incepturus opus, domine mi rex inclite, quod michi vestro regali precepto de vita beati regis Stephani potentialiter iniunxisti, diu rebellem ingenioli mei perpressus sum incitiam ob hoc presertim, quod Priscianus auctor artis grammaticae, medullitus mihi notus olim, longe digressus, faciem suam quasi caligine quadam circumfluum mihi decrepito iam facit obscurissima*. Kisdi Klára fordításában – lásd Kristó 1999. 317.

⁵⁷ Lásd Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet: A magyar irodalom keletkezése*. Budapest, 1941. 49., Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, 1954. 34., 37., Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Budapest, 1967. 155–7., Mezey László: *Litteratura: grammatica és musica – XI. századi kezdeteinkből tanúság*. Irodalomtörténeti Közlemények, 74.5–6. 1970. 654–5., Deákság és Európa: *Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Budapest, 1979. 107–9., ismerteti Boronkai Iván: *Antik Tanulmányok*, 27.2. 1980. 273. Lásd még Ogle, Marbury Bladen: „Some Aspects of Mediaeval Latin Style.” *Speculum*, 1.2. 1926. 177.

⁵⁸ Lásd Jeep, Ludwig: „Priscianus: Beiträge zur Ueberlieferungsgeschichte der Römischen Literatur, 1.” *Philologus*, 67.1. 1908. 12–51., „Priscianus: Beiträge zur Ueberlieferungsgeschichte der Römischen Literatur, 2.” *Philologus*, 68.1. 1909. 1–51., Craig, J. D.: „Priscian’s Quotations from Terence.” *Classical Quarterly*, 24.2. 1930. 65–73., Curtius, Ernst Robert: „Das mittelalterliche Bildungswesen und die Grammatik.” *Romanische Forschungen*, 60.1. 1947. 9., Donovan, Mortimer J.: „Priscian and the Obscurity of the Ancients.” *Speculum*, 36.1. 1961. 75–80., Buck, August: „Gab es einen Humanismus im Mittelalter?” *Romanische Forschungen*, 75.3–4. 1963. 219., 221., Perl, Gerhard: „Die Zuverlässigkeit der Buchangaben in den Zitaten Priscians.” *Philologus*, 111.3–4. 1967. 283–8., Law, Vivien: „The Historiography of Grammar in the Early Middle Ages.” In: *Grammar and Grammarians in the Early Middle Ages*. London – New York, 1997. 6–11.

⁵⁹ Szent István törvényeinek XII. századi kézírata az admonti kódexben. (Hasonmás kiadás.) Szerkesztette: Bartoniek Emma. Budapest, 1988. (a továbbiakban: Bartoniek) 66.: *Vestimenta vero et coopertoria rex provideat, presbiterum et libros episcopi*. Bartoniek Emma fordításában – lásd Bartoniek 84. Lásd még Györfly 1977. 186–7.

hasnolón a *trivium* a székesegyházi iskolákban is a tanrend alapvető része volt. Donatus és Priscianus nyelvtanainak tanulmányozása azonban már egy haladó szintű latin nyelvtudást feltételezett. Az iskolamestereknek maguknak kellett gondoskodniuk kezdő latin nyelvtanok megírásáról vagy beszerzéséről – ellenkező esetben tanítványaik már korábban *litterati* voltak.⁶⁰ Mivel Priscianus *Institutiones grammaticae*je nem kezdők számára készült (egy kutató úgy jellemezte mint „egyetemi szintű nyelvtant, ha egyáltalán létezett ilyesmi”),⁶¹ Bonipert püspök iskolájában lehettek olyan tanulók, akik már korábban rendelkeztek haladó latin nyelvtudással, de szükségük volt további gyakorlatra és képzésre a hét szabad művészet tárgykörében. A haladó latin nyelvtan egy újonnan megalapított székesegyházi iskolában való tanításának és tanulásának ezek a vonatkozásai mutatják, hogy a latin nyelv miképpen tette lehetővé a kulturális újítást egy frissen megtérített országban és hogy az írásbeliség nyújtotta kapcsolatok átszelték a politikai határokat is. Így jelöli Fulbert chartres-i püspök Bonipert pécsi püspöknek írott levele a klasszikus hagyomány egyik fontos kiindulópontját a középkori Magyarországon.⁶²

⁶⁰ Lásd Bischoff, Bernhard: „Elementarunterricht und *probationes peninae* in der ersten Hälfte des Mittelalters.” In: *Classical and Mediaeval Studies in Honor of Edward Kennard Rand: Presented upon the Completion of His Fortieth Year of Teaching*. Leslie Webber Jones (ed.). Freeport, NY, 1938. 9–20., Grundmann, Herbert: „Litteratus – illitteratus: Der Wandel einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter.” *Archiv für Kulturgeschichte*, 40.1. 1958. 1–65., Riché, Pierre: „Recherches sur l’instruction des laïcs du IXe au XIIe siècle.” *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 5.2. 1962. 175–82., Bäuml, Franz H.: „Varieties and Consequences of Medieval Literacy and Illiteracy.” *Speculum*, 55.2. 1980. 237–49., Vessey, Mark: „Literacy and *Litteratura*, A. D. 200–800.” *Studies in Medieval and Renaissance History*, 13. 1992. 139–60., Law, Vivien „The Study of Grammar.” In: *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*. McKitterick, Rosamond (ed.). Cambridge, 1994. 92–5., „The Transmission of Early Medieval Elementary Grammars: A Case Study in Explanation.” In: *Formative Stages of Classical Traditions: Latin Texts from Antiquity to the Renaissance*. Pecere, Oronzo – Reeve, Michael D. (ed.). Spoleto, 1995. 239–61., Wendehorst, Alfred: „Who Could Read and Write in the Middle Ages?” In: *England and Germany in the High Middle Ages: In Honour of Karl J. Leyser*. Hayerkamp, Alfred – Vollrath, Hanna (ed.). London – Oxford, 1996. 57–88.

⁶¹ Law, Vivien: „Carolingian Grammarians and Theoretical Innovation.” In: *Diversions of Galway: Papers in the History of Linguistics*. Ahlquist, Anders – Koerner, Konrad – Robins, R. H. – Rosier, Irène (ed.). Amsterdam – Philadelphia, 1992. 28.

⁶² Lásd Cserei József: *A classica philologia művelése hazánkban a XVII. századig*. Nagykanizsa, 1884. 18–22., Graham, Hugh F.: „Latin in Hungary.” *Classical Journal*, 63.4. 1968. 163–5., Borzsák István: „Les traditions latines du peuple hongrois (Esquisse).” *Bulletin de l’Association Guillaume Budé*, 1.1. 1979. 59–60., „Latinità, cristianesimo e cultura ungherese.” In: *La civiltà ungherese e il cristianesimo*. Szerkesztette: Monok István – Sárközy Péter. Vol. 1. Budapest – Szeged, 1998. 258.